

Szép számmal vannak közhasználatú fogalmak, amelyekről mindenkinek határozott elképzelése van. De csak elképzelése, s így e fogalmak többnyire homályosak. Amint megpróbáljuk őket tartalmilag elemezni, az „elképzelésanyag” kicsúszik kezeink közül. Ilyen fogalmakat mégis magabiztosan használunk: közlünk velük — anélkül, hogy figyelembe vennénk bizonytalan jellegüket. Közéjük tartozik a *közösség* fogalma is. Nyugodtan használjuk, megvan róla elképzelésünk, mégis nehéz megmondani, mi a közösség, mit értünk e fogalmon. Azt jelentené ez, hogy az e fogalomra vonatkozó ismeretünk értéktelen lenne — vagy éppen ködösítő? Egyáltalán nem: e fogalom tartalmának megállapítására éppen a szó közhasználatának elemzése lehet az egyik módszerünk. Mégpedig azért, mert homályossága mögött mégis valamiféle konszenzus húzódik meg — különben nem is lehetne vele semmit közölni. A körvonaltalanság, a lehetséges átcúsítások pedig nem szükségszerűen ismeretünk szintjének termékei: oka lehet ennek a valóságbeli jelenség ellentmondásossága is. Persze ez csak lehetőség, s az elemzést megelőzően erről nem alkothatunk határozott ítéletet. Hiszen a közhasználatú fogalmakról nemegyszer kiderült — történelmi fejlődése (a dolgok vagy az ismeretek változása) nyomán —, hogy egészükben hamisak. Igaz viszont, hogy ilyenkor sem hasznátalan e fogalmak értelmezésének elemzése — feltéve, ha nem feledkezünk meg a történetiségről. Tárgyunkat illetően lehet járulékos érv az is, hogy ezáltal a közösségről szóló közvéleményt akarjuk vizsgálni, illetőleg annak egy történelmileg kialakult és viszonylag megüledett formáját. Ilyen vizsgálat leggyorsabb formája a szóhasználat módjainak és összefüggéseinek áttekintése. Nem lenne célszerű itt etimológiai elemzésbe kezdeni — ám célunk megközelítését szolgáló néhány összefüggést feltétlenül le kell írni.

I

A magyar kifejezést (*közösség*) kapcsolatba lehet hozni a *köz* szóval, de a *közös*-sel is. Hasznos utalásokat nyújthatnak a *közügy* és *közteesség* fogalmak is.

Ha fogalmunkat a *közösre* vezetjük vissza, akkor olyasminak kell értelmeznünk, ami több embernek egyaránt sajátja. Mi ez a valami? Olyasmi, ami egyben *köztes*, tehát ami az egyének *között* van. Összekapcsolva a kettőt: valami, ami úgy van az egyének *között*, hogy egyben mindenkinek sajátja. A köztes

* A tanulmány második, befejező része a „Magyar Filozófiai Szemle” 1972/3–4. számában jelenik meg. — Szerk.

az az, ami összekapcsolja az egyéneket, ami egységbe fogja őket. Másszóval: viszonyaikról van szó, s ezeket egyének sajátjainak tekintjük. A közösség eszerint olyan együttes, amelyben az azt alkotó egyedek (közös és együttesen) urai kölcsönösségeiknek, egymáshoz fűződő viszonyaiknak. Minthogy ez az együttes minden egyedére áll, ezért egyenlőséget, (egymásra vonatkozott) szabadságot tételezhetünk fel közöttük.

Nézzük most a *közügy* kifejezést. Ebben a közösség már nemcsak a kölcsönös viszonyok meghatározott formáját jelenti általában. Sőt, ezt másodlagosnak kell tekintenünk, hiszen a közös viszonyok egy ügyre vonatkoznak, tehát az elsődleges közös dolog egy *ügy* lesz. Ha ügyről van szó, akkor ez azt jelenti, hogy a viszonyok valami *másra* vonatkoznak. A közösség nem önmagában s önmagáért létezik, hanem egy rajta kívül levő dologra irányul az „ügy” által. Másik oldalról nézve azt kell mondanunk, hogy az *ügy*-nek mindenki számára „ügy”-nek kell lennie, méghozzá nem akármilyen módon, hanem (valamilyen okból) éppen együtt-való módon. Az ügy, ha úgy tetszik, alkalom, amely létrehozza, amely megalapozza a közös viszonyegységet. Mégpedig tevékenység által és tevékenységben. Egyszóval kifelé irányuló tevékenység során. S e tevékenység jellegét meghatározó módon jönnek létre és léteznek az egységen belüli kölcsönösségi viszonyok.

A közösség eszerint olyan emberi együttes, amely egy cél (egy ügy) érdekében való tevékenységét meghatározott feltételek szerint (kölcsönösségben) bontakoztatja ki. A meghatározott feltételek: oly módon, hogy ezen belül egymáshoz való viszonyaik és ennek nyomán az ügyre irányuló tevékenységük felett összességükben (kölcsönösségben és egyenlőségben) uralkodjanak.

A német szóhasználat ugyanerről árulkodik. Mégis érdemes kitérni rá, mert további összefüggésekre is utal. Márcsak azért is, mert a *Gemeinschaft* fogalommal összefüggő *Gemeinwesen* többértelmű terminus. Ez ugyanis nem jelent csupán és egyszerűen *közügyet*. Először is a *Wesen* jelenthet lényegét. Ezért jogos lehet arra gondolni, hogy az, ami közös, az valamiképpen lényegi. Vonatkoztathatjuk ezt a közösséget alkotó emberekre: eszerint ezek lényegéről van szó. Ám ha valamilyen általános emberi lényegre gondolunk, akkor igen hamar ellentmondások egész sorába ütközünk — ezt az értelmezést nehezen tudnánk (márcsak a történetiség ténye vagy a lényeg mibenlétének értelmezése miatt is) fenntartani. Viszont értelmezhetünk szűkebben, kiindulva abból, hogy Marx az ember „lényegét” a társadalmiságban látta és azt történelmi módon fogalmazta meg. Ekkor a közösség, a közösségi lét az ember társadalmi voltának konkretizálódása lesz. Az ember társadalmi voltának konkrét, történelmi megjelenési formája lesz: annak módja, ahogy (a közösség tagjai) saját társadalmiságukat átélik, azt közvetlenül megvalósítják. Az ember társas lény voltának formája lesz tehát. Eszerint a közösség mindenkor különböző formái a különböző korok társadalmiságának jellemzői. (Persze ne feledjük: itt a társadalmiság egyik vetületével van csak dolgunk. Hogy ez viszont milyen helyet foglal el más formák mellett, az ismét igen jellegzetes — de ez most nem tartozik témánkhoz.)

Értelmezhetjük a *Wesen*-t — még mindig lényegnek fordítva — olyképpen is, mint ami nem az emberekben adottként meglevő lényegre vonatkozik, hanem csak a közösség viszonyaira. Vagyis azt jelenti, hogy ami az egyéneket összekapcsolja, az számukra valami módon lényeges. Egyszeri meghatározó-dás lenne, amely a közösség keretein belül létező formák, az együttesen belül végzett tevékenységek rangsorára utal.

Wesen ist was gewesen ist — így szól Hegel egyik híressé vált megállapítása. Ebből indulva ki, a közös múltat emeljük ki az összefüggések sokaságából. S ez arra utal, hogy a közösség létének alapja a korábbi közös tevékenység. A közös múlt azonban a jelen számára adott, tehát az a közösséget elszenvedettnek mutatja. Ekkor viszont a kérdés magva a múlthoz való viszony lesz s e viszony átélésének formája. Ámde a múlt csak akkor lehet közösen elszenvedett, ha a közös a jelenben is létezik — másként a közös múlt egyénenkénti elszenvedésével van dolgunk. S így csak arra következtethetünk ebből, hogy a közösnek hosszabb időszakon át kell léteznie. Az átélése sohasem pusztá passzivitás. Ez esetben pedig (közös magatartás lévén) olyan közös helyzetre adott közös választ jelent, amely közös helyzet (részben) éppen a közös múlt. Az elszenvedés — mint mindig — ez esetben is a tevékenység sajátos formája. Ez még a „sors” „passzív” elszenvedése is igaz. Hiszen ekkor olyan tevékenységgel van dolgunk, amely önmagát éppen ilyenként tételezi és valósítja meg. A közösen elszenvedett sors mögött olyan tevékenység van, amelynél az elszenvedés jelenti az „ügyet”.

A *Wesen* szó nemcsak főnév: lehet ige is. Így például a *verwesen* szóban. A filozófiai irodalomban való használatára Heidegger ad példát. Ebben az értelemben a közösség már közös létezés lesz. Az előző értelmezéshez kapcsolva: a közösség lényegét éppen ebben a létezésben tételezhetjük. *Es west im Gemeinen, also Gemeinsamem*: az egyének a közösben „lakoznak” — létük, létezésük (valamilyen része, vonatkozása) a közösben, a közös tevékenységben, illetve ezáltal valósul meg és létezik. Ha végül a *Wesen*-t lényegelésnek fogjuk fel, akkor arra fogunk következtetni, hogy az a „rész”, amely a közösben létezik, nem tetszőleges, hanem lényegi és lényeges. Ebben az értelemben az egyed lényének és létének lényege utal a közösre. Mondhatjuk, hogy ez a lényeg éppen a közösből fakad. Továbbvive a gondolatot: az egyén a közösben és a közös által találja meg önmagát, a közösben és a közös által — tehát kölcsönösségben — valósítja meg (egészében vagy legalábbis részben) önmagát. Ha pedig így van, akkor az egyén a közöst saját magában is „megtalálja”, azt mintegy magában hordozza. Vagyis a közös bizonyos értelemben az egyénben (mégpedig mind-egyikben) valósul meg, benne létezik. A közös és az egyén között tehát létalapbeli kapcsolat és bizonyos fokú azonosság áll fenn vagy tételeződik. Hogy az egyén és a közösség közötti azonosság sajátos kapcsolata megvalósulhasson, ahhoz a közösség egyedei között is valamiféle azonosságnak vagy azonosulásnak kell létrejönnie.

Térjünk most át a latin eredetű nyelvekre. A francia nyelvben az egyik megfelelő kifejezés a *collectivité*. Ha ezt a *co-le(igo)*-ra vezetjük vissza, akkor az össze-kötés, az együtt-kötés fogalmára (illetve viszonyára) bukkanunk. Ennek egyik eleme a kötés, a kötöttség. Kötöttség legalább viszonylagos feloldhatatlanságot jelent. Ebből nem esetleges, nem alkalmoszerű és bizonyos fokig adott (vagy adottat tartalmazó) tartós viszonyokra lehet következtetni. A korábban kiemelt összefüggések és tényezők csak akkor válhatnak valóban közösségképzőkké, ha „hosszabb” időn át, ha (viszonylagos) állandóságban léteznek és hatnak. Csak így alakulhat a pusztá egymás-mellettiség egységgé, közösséggé. Máskülönben véletlenszerű kapcsolathalmaz maradna, amely nem válna együttesé, valamivé, ami (legalább bizonyos esetekben) egésként „lép fel” és „reagál”. Ha viszont a *co* tagból indulunk ki, akkor az *együtt*-voltot, illetve az *össze*-kötöttséget emeljük ki. Az első esetben a közösség kapcsolatai bizonyos függőséget is jelentenek vagy tartalmaznak

— hasonlóan ahhoz, ami a közös múltbeli „adott” esetében is feltételezhető —, minthogy az adotthoz való viszony mindig tartalmaz függést is. A másik esetben a belső okokra figyelünk, ezeket fogjuk meghatározóknak tekinteni. A két értelmezés között lényeges különbség van, és ennek alapján kétféle közösségformát lehet feltételezni (vagy legalábbis ezt a lehetőséget nem zárhatjuk ki). E különbségek ugyanis a közösség milyenségére vetnek fényt: nem azt határozzák meg, hogy az együttes közösség-e vagy más jellege van-e. A francia szóhasználat alapján valamilyen kapcsolatot vagy rokonságot tételezhetünk fel a közösségi és a puszta „egymásmelletti” jellegű együttesek között. Erre utalnak ugyanis a *collectif* és a *collection* szavak, melyek közül az utóbbi esetleges és alkalmi együttest jelöl, és még csak fel sem tételez egységet. Lényegi vagy lényeges viszonyokról itt tehát nem lehet szó. A *collection* halmazjellegű, gyűjteményszerű együttes. A *collectif* már jelöl valamiféle egységet, de inkább olyat, amelyen belül adott tevékenységmegosztás létezik és az egység ennek a megosztottságnak az eredménye. Bár az is igaz, hogy a szó önmagában nem utal a megosztottság jellegére, annak adott volta inkább érződik a szóhasználaton, mintsem hogy explicit lenne.

Eljutva a rokonjellegű együttesekhez, térjünk vissza a magyar szóhasználat-hoz. Mégpedig azért, hogy a *közösség*-gel rokon *község* terminusát is bevonjuk a leírásba. Ennek a szónak történelmileg kialakult színezete van olyan formákban, mint *község* (azaz falu), valamint *egyházközség*. Olyan együttesek ezek, amelyek bár egységként léteznek, de a belső viszonyaikat mégsem jellemzi szükségképpen egyenlőség és kölcsönösség. Úgy tűnik, hogy ez esetben az egység jobban kidomborodik, méghozzá olyannyira, hogy a községet a tagok fölött létező, azokat alárendelő egységnek látjuk.

Rövid áttekintésünket ezzel le is zárjuk: a közösség fogalma talán eléggé körvonalazódott ahhoz, hogy megkíséreljük a tartalmi-elvi áttekintést.

II

A közösség a társadalmi-emberi együttesek egyik típusa, amelyet a többitől elsősorban belső viszonyai különböztetnek meg. Jellemzői így részben olyan sajátosságok, amelyek minden társadalmi együttes alkotó tényezői alapján léteznek. Márpedig minden emberi együttes lényegében véve cselekvésre épül, mindegyik tulajdonképpen cselekvéseggyüttes. Vagyis azáltal létezik, hogy az azt „alkotó” egyének cselekedetei nem egymástól izoláltak, hanem egymáshoz kapcsolódva, illetve egymásra vonatkoztatva léteznek. Minden együttes jellegét ez a (viszonylag) közös tevékenység — mint praxis — határozza meg. Ezért, ha egy együttes jellegére, ha a belső — egyének közötti — viszonyokra vagyunk kíváncsiak, akkor mindenekelőtt az együtteshez tartozó egyének tevékenységei közötti viszonyokat kell feltárni. Ismernünk kell mire irányul a közös cselekvés; milyen viszonyok alakulnak ki e cselekvés során; milyen viszony áll fenn az egyénnek az együttes cselekvéshálózatába beépülő cselekvése és az együttes összecslekvésébe nem épülő cselekvései között. Csak e három tényező ismeretében tudjuk az együttes jellegét úgy meghatározni, hogy figyelmünk arra is kiterjedjen, milyen az együttes viszonya a más (vele kapcsolatba kerülő) társadalmi együttesekhez; hogyan épül be a társadalom egészének keretébe; valamint hogyan és mennyire kapcsolódnak az egyének mint szubjektumok a szóban forgó együtteshez.

Ismert (vagy gyakorlatilag annak vehetjük), hogy minden cselekvés (objektívációja által) tárgyának értünk-valóvá tételét (humanizálását) szolgálja. A közösségi cselekvésnél ez — közvetlenül vagy közvetve, nyíltan vagy rejtetten — mindig egyben a közösségre is „irányul”. A közösségnek egy „külső” tárgy megváltoztatását célzó cselekvései is mindig tartalmaznak reflexív elemet — vagyis a célirányosságnak van olyan része is, amely a közösségre vonatkozik. (Specifikus esetnek kell tekintenünk azt, amikor a külső tárgy maga a társadalom, melyben a közösség a cselekvése által többnyire önmagát kívánja egyetemessé tenni, illetve a tárgy — vagyis a társadalom — sajátos átalakításával kívánja önmagát meghaladni.)

Ám nem közösséget alkotó társadalmi együtteseknél is létezik ilyen — az együttesre, valamint annak egyedeire irányuló — másodlagos hatás. Különbőség ott van, hogy közösségi cselekvésnél az egyedeket s az összességet érő hatás olyannyira és úgy fonódik össze, hogy a kettő tulajdonképpen egybevág. Vagyis a közösségre irányuló hatás éppen mint ilyen (tehát ezáltal és ebben), annak minden egyedére — az egyedekre irányuló hatás pedig mint ilyen (tehát éppen ezáltal és ebben) a közösségre mint összességre is irányul. Ami csak akkor lehetséges, ha valamilyen azonosság van a közösség és annak egyedei között, továbbá a közösséget alkotó egyedek között is. És ennek az egységnek az egyedek cselekvéséből kell kinőnie — mégpedig egymáshoz való viszonyaik jellege nyomán. Másképpen ilyen azonosság és cselekvéshatás nehezen képzelhető el. Ha viszont így van, akkor az a mód lesz az egység valóságának nyitja, ahogy az egyes egyedek cselekvései egybefonódnak (ahogy az egységbefonódás létrejön vagy megvalósítja önmagát).

A közösség tulajdonképpen közös cselekvés által hozza létre magát. Ez pedig azt jelenti, hogy amikor az egyedi cselekvések egységbe olvasztják magukat, akkor önmagukat eleve az egység részeként határozzák meg. Az egység realizálása tehát ugyanakkor, amikor „megelőzi” a cselekvést, egyúttal (mindig és csakis) a cselekvésben létezik, a cselekvés által válik valóságossá. Az egység ezért *levés* módján létezik, ami egyszerre jelent formálódást, alakulást és átalakulást, valamint továbbvitelt, megújulást és meghaladást — folyamatos fenntartást tehát. (E jellegek egyszerre léteznek, viszont arányuk sokféle lehet — akkor is, ha valamelyikük mintegy „uralkodó” helyzetben van.)

Másszóval: a közösségi cselekvés a közösség létreépítésére épül, ugyanakkor, amikor éppen ez létezteti a közösséget, amely így *egyben eredményként* jön létre. Egyetlen egyed cselekvése sem független a közösséget alkotó többi egyed cselekvésétől: mindig és lényegileg velük együtt — mégpedig meghatározott jellegű viszonyban — létezik. Tudatosan valósul meg ilyenként, és ez beletartozik a cselekvés célszerűség rendszerébe. Ami már sajátos vonása ennek a cselekvésstruktúrának. Általában ugyanis azok a hatások, összefüggések és tényezők, amelyek a cselekvések egységbeolvadásánál szerepet játszanak, nem képezik az emberi cselekvések teleológiájának részét. Többnyire nem akart módon, nem tudatosan — csak az objektíváció során — „érvényesülnek”: spontán totalizáció nyomán. Ezek tehát ilyenkor csak a tárgy közvetítésével (tehát „objektíve”) vannak jelen.

Az egységesülés ilymódon való tétéleződése és létrejötte, a célszerűségben való ilyen jelenléte, sajátos formát jelent. És lényegit, mert a közösség egyedei cselekvésüket éppen mint a közös cselekvés részét tekintik sajátjuknak. De ez

csak akkor jogos — vagyis cselekvésük csak akkor marad sajátjuk —, ha annak viszonyát a többiek cselekvéséhez, ha helyét az egységgé (közössé) váló össz-cselekvésben ők maguk határozzák meg. Ami viszont csak akkor lehetséges, ha a közösségen belüli cselekvések megosztása nem kényszerű, hanem önkéntes. Ez azt jelenti, hogy a tevékenységmegosztás a közösséget alkotó egyedeknek — mégpedig azok összességének — alárendelve létezik. Ennek következménye, hogy a cselekvések összegeződése során nem idegenednek el az összes cselekvések, tehát azok a cselekvők számára sajátjukként léteznek azon az alapon, hogy az össz-cselekvés mint olyan is sajátja marad az egésznek mint az egyedek együttesének. Amiért is a közösség minden egyede sajátjának tekintheti az össz-cselekvést is. A cselekvések összegeződésének csak legegyszerűbb formája az, amikor a (cselekvésmegosztás alapján) létrejövő egységesülést maga az összesség — tehát cselekvése által mindenki — valósítja meg. Összetettebb típus az, amikor az egységesülést egy különálló — egységesítő, kombináló — cselekvés valósítja meg, amikor tehát az „összegezés” a közösség egyedei egy részének külön „feladata”. Az együttes ebben az esetben csak akkor maradhat közösség, ha ez az egységesítő cselekvés az össz-cselekvés önkéntesen megosztott egészében foglal helyet, tehát a többiek által is vállalt módon válik külön és lesz a cselekvéseggyüttes egyik eleme. Az utóbbi forma világosan mutatja az önkéntes tevékenységmegosztásbeli cselekvésvállalás kettős tartalmát. Nyíltan jelenik itt meg az, ami máskor rejtetten, de mindig jelen van: a cselekvő egyed nemcsak a maga cselekvését vállalja, de azt is, hogy a többiek más cselekvéseket hajtsanak végre, illetve hogy más szükséges tevékenységeket a többiek valósítsanak meg. Ezáltal olyan cselekvésrendszer és -összhang jön létre, amelyben *közös* (együttvaló) cselekvés létezik. Ahhoz, hogy az együttes cselekvés valóságosan alá legyen rendelve a közösségnek, különösen fontos, hogy a cselekvések elvont *alkotáseleme* — tehát a célkitűző, a tervező, a teleológiai meghatározó „rész” — az összességnek, s ezáltal minden egyednek rendelődjék alá. Egyedül ez eredményezheti, hogy a közös cselekvések által tételeződő szubjektum-volt a közösségnél (mint minden egyed összességénél) legyen, tehát valójában minden egyénben (mint a közösség tagjában) tételeződjen. Minthogy a közösség tagjai maguk alá rendelt módon valósítják meg cselekvéseiket, minthogy együttesként szuverének cselekvésük felett, ezért a szubjektum-volt is két formában, pontosabban kettősségben valósul meg. Egyszerre valósul meg mint közös és mint egyéni szubjektum-volt. És ebben van a közösség és az azt alkotó egyedek közötti (illetve a közösséget alkotó egyedek közötti) azonosság közvetlen alapja. Ennek megfelelően és erre építve jelennek meg az azonosság tudati formái: a közösséggel, a közös cselekvéssel és ezáltal a többiekkel való azonosulás. A közösséggel való azonosulás így részben már létező viszonyokat fejez ki. De csak részben, mert az azonosulás e viszonyok *alkotórésze* is egyben. Az önkéntes tevékenységmegosztás nem valósulhat meg, ha nem létezik már ekkor valamilyen „közösségtudat”, az összességnek közösségként való vállalása.

Említsük még meg, hogy az egységesülési folyamat említett jellege nyomán és általa folyamatosan tételeződő szuverenitás érvényesül. Vagyis a cselekvés objektivációja — amennyiben az a közösség „hatósugarán” belül marad — (a közösséghez viszonyítva) továbbra is tárgy helyzetben marad. A közös tevékenység korrigáló és továbbvivő módon térhet és tér vissza a korábbi cselekvések hatásaira. Így a szubjektum és objektum közötti viszony nem fordul (viszonylagosan) meg: a közösség megmarad alanynak és cselekvésének.

objektívációi nem válnak olymódon adottá, hogy ezáltal a tárgy kerüljön (viszonylagosan és látszólag) a szubjektum helyzetébe, azáltal, hogy az objektívációk az egyének összessége fölé emelkednek.

*

Ezek a tények teszik lehetővé, hogy a közösséghez való tartozás tudata — azonosságra épülve — azonosulásként fogalmazódjék meg. Az azonosulás ennek megfelelően két viszonyra utal: arra, amely az egyedeket a közösséghez mint összességhez, és arra, amely a közösség különböző egyedeit egymáshoz fűzi.

Ami a közösséghez mint egészhez való tartozás tudatát illeti, ez *nem* függési viszony állítását jelenti s éppen ez a lényeges. Mert az egyed, azáltal, hogy magát a közösség tagjának tudja, magát valójában annak alkotóelemének is látja. Más társadalmi együtteshez való tartozás kifejeződhet olyan tudati formák által, amelyek az egyedet, az egységhez való tartozás mellett, függetlennek tételezik (ami halmazjellegre utal), vagy olyanok által, amelyek alárendelődési viszonyt tételeznek. A közösséghez tartozás tudata viszont alávetettség és különállás hiányát tételezi egyszerre. Ezért látja az egyed önmagát a közösség részesének. Ami kölcsönösséget jelent: a közösség ugyanannyira „részes” az egyénben, mint az egyén a közösségben. Csak így zárható ki mind a halmazjelleg, mind pedig a függőség. Bizonyos értelemben elmondható, hogy az egyén magát látja a közösségnek. A közösséghez való tartozás tudata tehát a közösséggel való azonosulást jelent a közösséggel való azonosság alapján. Az egyén magát a *közösség alkotó*, azt képező (konstituens) tényezőjének tekinti, olyannak, aki által a közösség létezik. Az azonosság azt jelenti, hogy a közösség tételezi az egyén létét, az egyén pedig a közösségét. Illetve: az egyén a közösség által tételezi saját egyén-voltát, a közösség pedig az egyének által a maga közösség-voltát. És ezt fejezi ki a megfelelő tudat: az azonosulás. Minthogy a közösséghez való viszony által mindig a többiekhez való viszony tételeződik, éppúgy ahogy a többiekhez való viszony határozza meg a közösséghez való viszonyt; minthogy a közösséggel való azonosság meghatározza a közösség többi tagjához való viszonyt is, ezért a közösségtudat a többiekkel való azonosulást is tartalmazza. Annál is inkább, mert a közösség a cselekvés értünk-valóságát valósítja meg — mégpedig olymódon, hogy az össz-cselekvés által, s így a többiek cselekvése által válik saját cselekvésünk is értünk-valóvá. A többiek cselekvése, a közös cselekvés összességében, mint konstituens rész lesz „azonos” az „enyémmel”. Saját cselekvésem is csak annyira s annyiban értem-való, amennyire értem-való a többiek cselekvése (már amikor a közösség össz-cselekvése a közösségnél „marad”). Ugyanannyira s ugyanígy értük-való az én cselekedetem is. Kölcsönösséggel van tehát dolgunk.

És éppen ez a kölcsönösség zárja ki, hogy a függőség létezzen (ami mindig dominánsan egy irányú). E kölcsönösség arra épül tehát, hogy minden egyed cselekvésének feltétele a többiek cselekvése, mégpedig olyan cselekvésrendszerben, amely közösen (és szabadon vállalt formában) létrehozott tevékenységmegosztás által valósul meg. Ez teszi lehetővé, hogy ez a viszonykapcsolat mindenki számára sajátjaként létezzen, valamint azt is, hogy a kölcsönös feltételezettség ne váljék az összességtől való függéssé — egy idegenné vált összességnek való alárendelődéssé. Ha úgy tetszik, azt is mondhatjuk, hogy a közösség — léte által — sajátos módon „megfordítja” az összességhez való

viszonyt. A megosztottság önkéntessége — minthogy annak mindenki alá történő rendelkezését jelenti — nem azt eredményezi, hogy mindenki függ a közösségtől, hanem hogy a közösség függ mindenkitől. De annak, hogy a közösség ilyen alárendelt viszonyban legyen, van még egy feltétele. Az, hogy ne legyen különálló léttel bíró közvetítő. Nem ékelődhet tehát különálló tag az egyedek és az összesség közé. A közösség így *közvetlenné* teszi a viszonyokat. Mondhatnám: *köz-vetlenné*, tehát nem létezik egy különálló köz vagy közügy. Ez a közvetlenség azért is fontos, mert ebben fejeződik ki és ezáltal realizálódik a közösség emberi jellege is.

Ez az emberi arculat egyáltalán nem mellőzhető jellemvonás. Azért nem, mert a közösség az ember ember-voltának is tételeződése, tételezése. A közösségben mindig egyben az ember társadalmi volta (illetve ennek jellege) is konkretizálódik. Pontosabban ez társadalmi jellegének egyik konkretizálódási formája. Ha mármost a közösség olyan együttes, amely mint egység az azt alkotó egyedek összességének van alárendelve, akkor az ebben konkretizálódó társadalmi jelleg is az egyedek — mindenki — sajátjaként tételeződik. Ami egyben a társadalmi volt idegenként létező formáinak tagadását is jelenti. Azt is mondhatjuk, hogy az ember a közösség léte által az idegenség ellen védekezik — legyen szó a természet idegenségéről (a természetnek alávetett lét esetében), vagy pedig a társadalmi elidegenedésről. Annál is inkább, mert a közösség által létrejövő azonosságban az ember saját társadalmi voltát egyéni léte olyan háttérének tételezi, amelyet sajátjának (értünk-valónak) érezhet.

Az elidegenedéshez való ilyen (ellentét jellegű) viszony — minthogy az elidegenedés a szubjektum—objektum-viszony sajátos torzulása — abból is következik, hogy a közösség egyben a szubjektum-volt meghatározott tételeződését is jelenti. Annál is inkább így van ez, mert a szubjektum-volt éppen a cselekvésből nő ki, a cselekvés által létezik. Jellege ezért a cselekvés jellegétől függ. Ám minden emberi cselekvés csak más cselekvésekkel együtt valósulhat meg: minden emberi tett feltételét mások tettei képezik. Vagyis a szubjektum-volt sajátossága, hogy mindig kollektív módon tételeződik s ez meghatározza jellegét. Az elidegenedésben a kollektív jelleg (a „kollektív tételeződés”) „szakad el” a szubjektum-volt egyéni tételeződésétől. Különben ha nem lenne ilyen kollektív tételeződés, az összesség nem is tudna, még viszonylagosan sem, önállósulni s így a szubjektum—objektum-viszony sem tudna viszonylag megfordulni. Minthogy most már a közösségi cselekvés jellemzője, hogy az egyéni és az összességi között „azonosság” van, amelyet, ebből eredően, mindenki értünk-valónak vallhat, ezért a közösségnél a szubjektum-volt kollektív és egyéni „összetevői” között nincs szakadás, hanem valóságos azonosság áll fenn. Tehát az egyén a közösségben s a közösség által teljes egészében sajátjaként valósítja meg szubjektum-voltát. „Azonosság” (pontosabban kölcsönös tételező viszony) van az egyéni és közös szubjektum-volt, valamint (és ezáltal) az egyedek szubjektum-volta között. Végso fokon ez minden azonosság (és ráépült azonosulás) titka, s itt van a közösségi lét emberi lényege.

A közös cselekvés első formája a tevékenységmegosztás maga. Ezért a közösség léte már itt tételeződik. De ebben még a cselekvés teleológikus eleme dominál, és így reálisan még csak a közösség belső viszonyait tételezi tárgyként. E valóságos tárgyként tételeződés „visszajaként” megjelenik a szubjektum-volt, mégpedig az erre a megosztásra épülő praxis alapján. Vagyis nem egyetlen cselekvésből, hanem praxisból, vagyis folyamatos, társadalmi, azaz ebben a formában objektiválódott cselekvések komplexumából nő ki konstituálódott

formában. Ezek a viszonyok magyarázzák, hogyan létezik az erre épülő azonosság és azonosulás egyszerre konstituens tényezőként és létező viszonyok betetőzéseként.

Éppen az utóbbi jelenség magyarázza — egyebek mellett — miért nem lehet mesterségesen közösségeket „építeni”. Csak a praxisban folyamatosan kifomálódó cselekvésrendszerek és -viszonyok eredményezhetik (fejlődés alapján) a közösség megjelenését. Hiszen maga a közösség lényegi vonása, hogy létezése jellegzetesen *levés*, hogy sohasem lehet statikus, vagyis merevedett forma. Az azonosság feltétel és eredmény jellege éppen ebben, és csak ebben a levésben realizálódhat. Ilymódon valamilyen formáknak már kell előbb létezniük, hogy egy valamivel magasabb jöheszen ebből létre: bizonyos „bővített újratermelés” által jöhet csak — hosszas fejlődés során — közösség létre. És ugyanez egyik további oka, hogy minden dologiasulással ellentmondási viszonyban van a közösség, amennyiben a reifikáció mindig megmerevedett lét is.

A szubjektum-volt említett tételeződési módja látszólag absztrakt viszonyokat jelent. De ez csak látszólag van így, a valóság éppen az ellenkezője ennek. E viszonyok mibenlétének konkrét titka ugyanis azokban a viszonyokban van, amelyeket a közösség egyedei egymás között alakítanak ki. Hiszen a szubjektum-volt említett jellege éppen sajátos egyéni közti kapcsolatot is jelent. S éppen ezért a közösség ilyen vagy olyan módon, de feltételezi az egyedek közötti direkt kapcsolatokat. Vagyis a közvetlenséget.

E közvetlenség — az egyedi kapcsolatok közvetlensége — nélkül nem lehetséges, hogy a tevékenységmegosztottság rendszere valóban mindenki alá rendelődjék. Az önkéntesség eleve feltételezi, hogy mindenki részt vegyen a megosztásban, hogy közvetlenül vállalja ezt a megosztást: általában is és annak konkrét formájában is. Ha az egyedi kapcsolatok nem közvetlenek, akkor a megosztást szükségképpen olyan közvetítő valósítja meg, amely az összességtől már különállóan létezik. Vagyis a megosztás mint az egészen belüli specifikus tevékenység már nem az önkéntesség alapján, kölcsönösen vállaltként létezik. Ez a tevékenység így kicsúszik az összesség ellenőrzése alól, vagyis az egyedek összessége fölé emelkedik. Ezáltal az egyedek közötti viszonyok rendszere is kicsúszik az egyedek kezei közül. A följük emelkedő megosztó tevékenység itt is közbeékelődik: megosztó, azaz elválasztó tényező lesz. Annál is inkább, mert ilymódon az önkéntesség is megszűnt. Amilyen mértékben közvetítések jönnek létre a közösségen belül, olyan mértékben csökken az együttes közösségi jellege. Amikor pedig végül megszűnnek a közvetlen kapcsolatok és így megszűnik az ellenőrzés lehetősége is, akkor az együttes meg is szűnik közösség lenni.

A közvetlenség azonban sajátos tényező. Azért is, mert a közvetlenség egyszerű lehetősége (részben) pusztán számbeli, mennyiségi tényezőktől függ. Nagyszámú együttesek ezért nem lehetnek közvetlenül közösségek: a közvetítés itt elkerülhetetlen. Másrésről az egyedi kapcsolatok lazulása az általuk létező emberi jelleg elhalványulását eredményezi. Elszemélytelenedés jön létre, amely bizonyos fokig dologiasulást is jelent. Pontosabban: ez is folyamat. Az elszemélytelenedés, valamint más hasonló folyamatok során meggyengül az egyedek közötti kölcsönös közvetítődés, és előtérbe tolnak a tőlük független közvetítő tényezők. Elsősorban és lényegileg: az objektívek, vagyis a cselekvések objektivációi által létező kapcsolódások. A tárgy válik elsődleges közvetítővé: a viszonyok e mögé „húzódnak”. Ez pedig éppen maga a dologiasulás. De a dologiasulás titka a dolgok mögötti viszonyok „önállósulása”: az

elidegenedés. Az együttes tehát valójában elidegenedetté válik. Ezért a közvetlenség olyan tényező, amely meghatározza a közösségek lehetséges méreteit.

Jegyezzük meg még, hogy a közvetlenség az individuális kapcsolatok kidomborodásának is tényezője, s így jelzője annak is, hogy a közösség nem az egyedek rovására létezik (minden olyan együttes, amely ilyen jelleggel bír, kizárható a valódi közösség típusából), hanem éppen az egyedek kibontakozására épül és éppen ennek a kibontakozásnak az alapja és kerete.

*

Rövid és kétségkívül felszínes áttekintésünk során láttuk, hogy a közösséget az egyedei közt létező kölcsönösségi viszonyok jellemzik. Minthogy minden viszony valamiféle kölcsönösséget jelent, ezért lényeges kiemelni, hogy a kölcsönösség ez esetben egyenlőségre épül. Egyenlőség azonban önmagában nem létezik, hanem csak cselekvések viszonyában. Kölcsönösség és egyenlőség viszont azért jelenik meg a cselekvések viszonyában, mert a közösség egyedei maguk határozzák meg az általuk megvalósítandó cselekvést. Ők határozzák meg e cselekvések egymáshoz való kapcsolódását és így ezek összecslekvéssé válását. A közösség konstituens tényezője (és így lényegi kritériuma) tehát, hogy *a közösséget alkotó egyedek maguk és együttesen határozzák meg tevékenységük megosztódását, megosztottságát*. Ez biztosítja, hogy a folyamatos közös cselekvés, a praxis *mindenki alá* rendelve valósuljon meg és létezzen. S ami ezzel egyet jelent: az objektivációk is az összesség alá rendelten léteznek.

Ez biztosítja továbbá, hogy a cselekvő cselekedetét ne csak önmagában véve, hanem a cselekvéseggyüttes részeként is sajátjának tekintse és ilyenként vállalja. Ez a vállalás a közösséggel való azonosulás közvetlen, de nem explicitált formája. Ebből nő ki és erre épül rá az explicitált, a tudati forma. Ez utóbbi teljesül ki a Mi-tudatban.

Az azonoság ténye s az ennek megfelelő tudati forma, az azonosulás a közösség létének második alkotó tényezője — vagyis második lényegi kritériuma. Ez a tudati elem a szubjektum-volt tételeződési módjának realitásából nő ki. Ám ez egyben aktualizálja is ezt a realitást, vagyis azt konkretizálja, továbbviszi és fenntartja. A közösségen belüli szolidaritás mint (egyének közötti) viszony érzésszerű kifejeződése — amely ugyanakkor cselekvésmotiváció is — az említett tényezőkből fakad.

Az előző és ez a kritérium együttesen eredményezi, hogy a közösség mindig *levés*, mindig *praxis*: folyamat.

A közösség létének harmadik — részben keret jellegű — tényezője (lényegi kritériuma) a közvetlenség. Ez azt jelenti, hogy a közösségen belül, annak tagjai között közvetlen kapcsolat létezik, amelynek eredménye a közösség emberi arculata. A közösség ezért lehet az elszemélytelenedett együttesek tagadása is. Vagyis a közösség az ezek elleni harc kerete.

Végül következményként (de kritériumként is) megállapítható, hogy a közösség *nem az egyének rovására, nem azok fölött létezik, hanem éppen az egyének összességének van alárendelve*, általuk valósul meg és egyben kibontakozódásuk kerete.

Mindezek együtt határozzák meg, hogy *a közösség mint az ember társadalmi jellegének konkrét formája* milyen jelleggel valósul meg.

A közösség — illetve a közösségek — jellegének értékelésekor nem elég csak a belső viszonyokra figyelni, hisz az (illetve azok) nem légtüres térben léteznek. Ezek társadalomban léteznek, ezért lényeges szerepet játszanak azok a viszonyok, amelyek a közösséget a társadalom egészéhez, továbbá más társadalmi együttesekhez fűzik. Annál is inkább, mert a közösség önmagát tulajdonképpen ezekhez viszonyítva határozza meg.

Egy közösség arculata és jellege általában azoktól az általánosabb társadalmi viszonyoktól függ, amelyek között és amelyek alapján a közösség létezik. E meghatározódás, amely igen sokrétű, elsősorban és lényegileg a cselekvés által — vagyis a praxisban és a praxis által — valósul meg. Tehát a cselekvések objektivációja alapján: az ebből eredő és az erre épülő totalizációk által. A társadalmi „keret” egyszóval mindenekelőtt a cselekvések (társadalmi) realizációja által „hat”. A közösség együttes cselekvése (mint bármiféle cselekvés) a társadalmi összecslekvésbe való beolvadás, a totalizáció által nyeri el „végső” — objektív — arculatát. Ami által a közös cselekvés ezen a ponton kilép a közösség hatalma — szuverenitása — alól. Így aztán a közösség viszonya saját cselekvésének realizációjához (az említett totalizáció mértékében és szerint) attól a helytől függ, amelyet a közösség a társadalom összességében — tehát a munkamegosztás (és tágabban a tevékenységmegosztás) rendszerében elfoglal. Elméletileg elképzelhető, hogy a közösségek között olyan viszony létezzon, hogy a társadalmi összesség maga is közösség jellegű felépítettséggel bírjon. Vagyis, hogy az összesség olyan „másodlagos” közösség legyen, amely mintegy ráépül az „elsődleges” közösségekre. Ami viszont feltételezi, hogy az „elsődleges” közösségek maguk valósítják meg a közvetítést közösségeik összetevékenységei között, vagyis tevékenységeik kombinálását. Ezáltal pedig végső feltétel lesz, hogy az osztársadalom tevékenysége — azon belül pedig a társadalmi munka megosztottsága — „mindenki alá legyen rendelve”. (Ezt tekintette Marx a kommunisztikus társadalom jellemzőjének.) Ha megfordítjuk: a Marx által kritériumként felállított „mindenkinek való alárendelés” akkor valósul meg, ha az egész társadalom közösségi típusú felépítettséggel bír. Ha viszont az osztársadalom konfliktusos felépítettségű, akkor a közösséget természetesen ez a jelleg határozza meg. Hasonlóképpen, amikor az osztársadalmi tevékenységmegosztás kényszerű, akkor ez is döntő módon meghatározza a közösségek formáját. Ilyenkor — és ez a helyzet a valóságban — a közösségek „társadalmi” viszonyait is konfliktusok jellemzik. Megfigyelhető ez a különböző közösségek közötti alá- és fölérendeltségi viszonyokban, továbbá a közöttük létező (közvetlen vagy közvetett) konfliktusokban. Másrészt megfigyelhető ez a közösség és a társadalom egésze közötti viszony sajátos konfliktusos jellegében. Ez is — mint minden konfliktus — kétoldalú. Hiszen ekkor az osztársadalom struktúrája tagadja a közösséget, a közösség viszont (már pusztán létevel is) a társadalom összesség jellegének tagadását — negációját — képezi.

A közösség mindenekelőtt az őt átfogó valósággal (vagyis a természet és a társadalom jellegével) szemben valósít meg tagadást. A tagadás által a közösség az említett valóság és az egyének közé ékelődik: közvetítő lesz közöttük és a függőség súlyát az egyedről az együttesre „helyezi át”. Vagyis a közösség egészében vállalja a függést, de oly módon, hogy azzal egyben szembe is szegül. Egyértelmű ez a természetnek való alávetettség elleni küzdelemben létrejövő

közösségeknél. Bonyolultabb, de mégis hasonló a helyzet a társadalmi felépítettség jellege elleni negáció esetében. Bonyolultabb, mert itt a más társadalmi együttesek tagadásával fonódik össze az általános (vagyis a társadalom jellegét, az attól való függést illető) tagadás. Hasonlatos, mert az elidegenedésben realizálódó függést tagadja (közvetítő módon). Legnyíltabban ez a társadalmi struktúra megváltoztatására irányuló törekvés megfogalmazódásában jelenik meg. Gyakran ölt viszont képzeletbeli és kompenzativ formát, amikor a közvetítés fenntartó vonatkozása gyakorlatilag teljesen elfojtja a tényleges tagadást tartalmát. Fontos tehát, hogy a közösséget nemcsak (a belső) azonosság tételezése, hanem (kifelé irányuló) negáció, tagadólagos magatartás jellemzi. Függetlenül attól fontos ez, hogy az utóbbi kifejezett formában vagy csak burkoltan létezik.

Az osztálytársadalom jellegére irányuló tagadás különben csak — fordított — megfelelője annak, hogy az osztálytársadalom nem-közösségi jellege a közösségi lét tagadását jelenti. Az osztálytársadalom jellegéből eredő tagadás viszont a közösség-volt korlátozásában ölt testet, s itt is figyelhető meg legkönnyebben. A munkamegosztás kényszerű jellege és a társadalom konfluális struktúrája következtében ugyanis a valóságban csak *viszonylagos* közösségek léteznek.

Említettük, hogy a közösség összecsuklásának objektivációi — azáltal, hogy nem-közösségi felépítettségű társadalom-egészbe olvadnak be és egy nem-közösségi összesség által határozódnak meg — kicsúsznak a közösség hatásköréből, szuverenitása alól. A közösség ezért csak részlegesen uralkodik az objektivációkat létrehozó tevékenységét is. A közösség tevékenysége olyan munkamegosztásrendszerben foglal helyet, amely számára adottként létezik, és így a közösség létét is olyan helyzet határozza meg, amely nincs a közösség hatalma alatt. Tehát mind a közösség cselekvésének objektivációi, mind pedig az alapok, amelyeken a közösségi cselekvés létrejön, továbbá azok a közvetlen keretek, amelyek között a közösség létezik, mind olyan jellegű meghatározottságok, amelyek óhatatlanul korlátozzák a közösség szuverenitását (mind saját léte, mind pedig cselekvése felett). Ezért a közösség az őt átfogó összességhez viszonyítva csak viszonylagos mértékben léphet fel mint szubjektum. Sőt az összességhez fűződő viszonyok rendszere következtében éppen az összesség lesz az, amely viszonylagosan szubjektumként tételeződik, a közösség pedig viszonylagosan objektum helyzetbe kerül. Ezért aztán a közösség — akkor, amikor az osztálytársadalom struktúrája nem-közösségi — mindig viszonylagos. Ez a viszonylagosság persze különböző mértékű lehet, és a mértéket az összességhez fűződő viszonyok — végső soron pedig a társadalom történetileg kialakult jellege határozza meg.

A közösség által megfogalmazott tagadás egy másik formája — mint erre már utaltam — nem az osztálytársadalomra, annak (nem-közösségi) jellegére, hanem a társadalmon belül létező más együttesekre vonatkozik. Egy közösség akkor, amikor befelé azonosságot tételez, mindig olyan viszonyt valósít meg, amely per se „kifelé” irányuló, nem-azonosságot — azaz más-voltot — tételez. A közösség mindig — kifelé irányuló, vagyis — más közösségektől, a hozzá nem tartozó egyénektől, valamint más társadalmi együttesektől való elhatárolódást jelent. Ennek az elhatárolódásnak a konkrét tartalmát és jellegét az érintett együttesek jellege határozza meg, miért is ez igen sokféle lehet. Jelenthet egyszerű más-ságot (ami párhuzamosságnak is tekinthető és együttműködést tesz lehetővé), de jelenthet legélesebb formájú tagadást — antagónisztikus harcot.

Ez a tagadás képezi a belső azonosság tételezésének „másik” oldalát. Lényegi jellemző ez tehát, amely meghatározó módon hat vissza a közösség lényegére, így belső viszonyaira is. Ezért a kifelé irányuló tagadás által sajátos módon (visszajára forduló viszony módján) a külső viszonyok (sőt ezáltal részben e más együttesek jellege) lesz az, amely befolyásolja a közösségen belüli azonosság megfogalmazódását. Ami elérhet olyan fokot, hogy már ez meghatározza (közvetve) a közösséget magát is. E tagadás — jellege szerint — a belső azonosságot például „átforrósitani” is tudja, vagyis oly mértékben fokozni, amilyent az azonosságot megalapozó együttes cselekvések magukban nem indokolnak. Sőt: ha ez a hatás különösen erős, akkor a közösséget létrehozó konstituens viszonyok maguk is megfordulnak. Vagyis az összefogás, a belső azonosság alapja valójában már a külsőleges viszony, a meghatározó alap-tényező a negáció, és csak ebből fakad a belső afirmáció.

Az viszont, hogy ilyen helyzet létrejön-e, hogy tehát a különböző együttesek között milyen viszonyok vannak, az attól függ, hogy ezek milyen helyet foglalnak el a társadalom összstruktúrájában, milyen tágabb társadalmi együttesekhez kapcsolódnak, milyen ezeknek a viszonya egymáshoz, és végül hogy milyen helyet foglalnak el ezek a társadalmi tevékenységmegosztáson belül. Ezért mondhatjuk, hogy ezáltal is — végső soron — a társadalom összstruktúrájának jellege közvetítődik. (Mégpedig az azon belül elfoglalt hely által s ennek megfelelően.) Márpedig ez a hely — éppen a tevékenységmegosztás kényszerű volta miatt — adott. Ezért a különböző együttesekkel szembeni élesebb formájú negáció felbukkanása és léte mindig az általánosabb társadalmi konfliktusok vetülete, ezek konkretizálódási formája. Ezáltal ez egyben sajátos létezési módja a közösség és a társadalom nem-közösségi jellege közötti kölcsönös negációnak.

*

A közösség és osztársadalom közötti viszonyt vizsgálva arra a következtetésre jutottunk, hogy a közösségek a nem-közösségi osztársadalomban csak viszonylagosak lehetnek. Az általános ok feltárásával azonban nem elégedhettünk meg. Ismernünk kell azokat a közvetlenebb tényezőket, amelyekben ez az általános ok konkretizálódva hat. Márcsak azért is, mert ezek határozzák meg a közösség viszonylagosságának mértékét és jellegét. Annyit eleve mondhatunk, hogy a viszonylagosság forrásai és a közösséget meghatározó konstituens tényezők között ellentét jellegű összefüggés áll fenn. Másképpen az előbbieket nem korlátozhatnák az utóbbiak érvényesülését, vagyis nem vezethetnének viszonylagosságához. Pusztán negatív „hatások” feltételezése, vagyis a konstituens tényezők „visszajárafordítása” nem lehet megoldás. Ha az ellentét ilyen jellegű lenne, akkor ezek a tényezők nem korlátoznák a közösségi voltot, hanem egyszerűen megszüntetnék azt. És valóban: a viszonylagosságot eredményező tényezők ellentétesek ugyan a konstituensekkel, de más szinten érvényesülnek és hatnak. Csak így érthető, hogy hatásuk korlátozó. Viszont amikor általánossá válnak, akkor (ennek az általánossá válásnak mértékében) „átalakulnak” közvetlenül felbomlasztó tényezőkké.

Az a szint, amelyen a korlátozó tényezők érvényesülnek, általánosabb, mint az, amelyen a közösségek léteznek: ezek azt a valóságkeretet jellemzik, amelyben és amelyhez viszonyítva a közösségek magukat megvalósítják.

Az első tényező, amely a közösségeket viszonylagossá teszi (amely miatt tehát ezek csak viszonylagos formában léteznek), a *természettől való függés*. Az tehát,

hogy az emberi társadalom eddigi története során a természetnek volt (bizonyos értelemben) alárendelve, függött tőle. A viszonylagos függés kényszerűségeket jelentett: az emberi tevékenységek keretei, sőt bizonyos fokig módjai is kényszerű erejű meghatározottság alapján és e szerint léteztek. Alapjában ez a társadalmon belüli kényszerűségek végső oka.

Minthogy az emberi társadalom sajátossága éppen az, hogy mint egység „helyezkedik szembe” ezzel a függéssel, ezért az említett elsődleges tényező a gyakorlatban mindig a társadalom valóságán keresztül, tehát ezáltal közvetített formában érvényesül. Teszi ezt azért, hogy a társadalom olyan struktúráit határozza meg — vagyis mindaddig, amíg hat, addig csak olyanokat tesz lehetővé —, amelyek maguk is kényszerítő tényezők, s így maguk is a viszonylagosság közvetlen forrásai lesznek. A közösségi voltot viszonylagossá tevő tényezők második csoportja ezért a társadalmi struktúra jellegében található. Mégpedig két formában is. Az egyik a *társadalmi munkamegosztás (és tágabban a tevékenységmegosztás) kényszerű jellege*. Ez ugyanis azt jelenti és azt eredményezi, hogy az emberi tevékenységek keretei (és lehetőségei) adottak, másrészt pedig azt, hogy az ezen az alapon és ilyen keretek között megvalósuló cselekvést éppen ezeknek az adott „kereteknek” a formái határozzák meg. Minek következtében a cselekvő (cselekedeteinek objektívációihoz viszonyítva) már nem maradhat szubjektum helyzetben. Így ez a tényező tulajdonképpen a társadalombeli elidegenedéssel azonos. És ez a meghatározódás természetesen nemcsak az egyénekre, hanem a közösségekre mint olyanokra — azok cselekvéseire is — vonatkozik. A közösségek *nem-közösségi felépítettségű társadalomban léteznek: ez a társadalom fogja őket át és határozza meg őket*.

Van ennek a tényezőnek egy sajátos és bizonyos értelemben derivált formája, amely — annak ellenére, hogy az előző alá rendelhető — mégis külön fontossággal bír. A társadalmi megosztottságnak az a formája ez, amelyet az *érdekek szerint konfliktuális viszonyban levő nagy-egységek jellemeznek: az ellentmondásos osztálystruktúra*. Az előzőleg említett (általánosabb) tényező elsősorban a munkatevékenység lehetséges formáin keresztül hat, az utóbbi viszont minden emberi tevékenységet meghatároz, minden emberi tevékenységet maga alá rendel.

Ha ezt a két tényezőt összefogjuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a viszonylagosság második lényeges forrása a *társadalom megosztott (nem-közösségi) jellege*. A közösségek olyan közegben léteznek és olyan által vannak meghatározva, amelynek velük ellentétes jellege van.

A korlátozó, illetve bomlasztó tényezők első csoportja tehát a társadalmat körülölelő, a második a közösséget közvetlenebbül körülölelő környezetben — illetve az ezekhez fűződő viszony jellegében — található meg. Egy harmadik csoportot a közösségen belül fedezhetünk fel. Amilyen mértékben azonban e három szint során közelebb kerültünk a közösséghez magához, olyan mértékben bukkanunk olyan tényezőkre, amelyek már inkább bomlasztják a közösséget, mintsem csak korlátoznák létét. Az első tényező önmagában még csak viszonylagosságot eredményezett, a második már korlátozó is és bomlasztó is, de úgy, hogy a történelem során éppen a második jellemvonás érvényesül mindjobban. A közösségen belüli tényezők már csak átmenetileg eredményeznek viszonylagosságot, lényegében inkább bomlasztanak: a viszonylagosság itt csak a bomlás fázisa.

A közösségen belüli tényezőket két csoportba sorolhatjuk. Elsőként kell megemlíteni a *közösségen belül jelentkező olyan differenciálódást, amely közvetí-*

téseket hoz létre. E közvetítések ugyanis — részben a belső fejlődés logikája, részben a külső „keret” meghatározó ereje miatt — igen hamar konfliktusforrássá lesznek. Belső konfliktus léte pedig *kizárja* a közösségi jelleg lehetőségét. A másik csoportba olyan tényezők tartoznak, amelyek az elszemélytelenedés által eldologiasodásba és elidegenedésbe viszik a közösséget, vagyis azt az egyedek fölé emelik oly módon, hogy egyben ellentétbe is állítják velük. E folyamat egyik formája és egyik oka a *közvetlenség megszűnése*. Amikor például egy együtteshez túl sok egyén tartozik ahhoz, hogy közvetlen kapcsolat létezhessen közöttük (vagy amikor ezt térbeli távolság teszi lehetetlenné), akkor szükségképp kialakul egy olyan csoport, amely az összesség tevékenységmegoszlását rendezi. Ez a csoport a tevékenységrendezés által „felettes” helyzetbe kerül: rendelkezik a többiekkel, akik az e csoport által meghatározott tevékenységet kénytelenek elfogadni vagy vállalni. Így a rendelkező csoport nemcsak a többiek felé emelkedik, hanem egyben közéjük is ékelődik: az együttes viszonyainak kitüntetett hordozója lesz. Sőt, ezáltal látszólag azonossá válik az együttes mint olyannal. A „többiek” pedig viszonylag „kizáródnak” belőle. Az ilyen együttes pedig már nem tekinthető közösségnek.

A viszonylagosság tényezőit összefoglalva megállapíthatjuk, hogy ezek valamilyen módon mindig függőségi kapcsolatokat hoznak létre. Amíg ez a függés a közösség egészére vonatkoztatott, addig csak viszonylagosság jött létre. Amikor a függőségi kapcsolatok már a közösségen belül is megjelentek, akkor viszont megindult a felbomlás folyamata.

3

Az eddigiek során vázolt kritériumok lehetővé teszik a valóságban létezett és létező közösségek értékelését. Egy ilyen vizsgálat azonban első pillanatra talán meglepő következtetéshez fog vezetni: a valóságban létezett és létező közösségek, *a valóságos közösségek mindig viszonylagos közösségek voltak.* Sem a múltban nem találunk, sem ma nem ismerünk „tisztá”, „valódi” közösségeket. Olyanokat, amelyek a pozitív ismérveknek teljes egészében megfelelnek, amelyekre semmilyen viszonylagosító tényező ne hatna. Minden történeti vizsgálat arról győz meg, hogy a reális közösségek más-más mértékben, más-más módon, de mind viszonylagosak. A társadalmi elemzések viszont azt tárják fel, hogy a viszonylagosság sohasem véletlenszerű és tetszőleges: mértéke és jellege egyaránt történelmileg adott. A viszonylagosság tehát ebben az értelemben *történelmi kategória*.

E tétel indoklása érdekében talán legjobb a primitív közösségekre hivatkozni, tehát azokra, amelyek még leginkább voltak teljesek.

A primitív közösségekben minden akkor lehetséges (helyesebben szükséges) tevékenységi formát megtalálunk, s ezek közösségen belüli megosztása szabad és önkéntes. A zárójelbe tett megjegyzés azonban fontos tényre utal: az önelátó természeti gazdálkodási egységekben létező tevékenységformák mindig szükségszerűek voltak. Vállalásuk tehát kényszerűséget jelentett. Ezeket azonban megközelítőleg mindenki egyaránt végezte — más és más összetételű alegységekben, más és más alkalmakkor. Így csak a mindig változó megoszlás volt önkéntes: vagyis a megszervezési mód, a tevékenységek összekapcsolása stb.

E primitív közösségek nem elidegenedett világban léteztek. Az adott feltételek között elidegenedés *még nem* alakult ki, még nem jöttek létre olyan

társadalmi viszonyok, amelyek az összességet (mint olyant) az egyedek fölé emelték volna. Ám ezek a közösségek egy sajátos formájú *idegenségre* épültek: egy idegen és részben ellenséges világgal fordultak szembe. Ez a „világ” a természet volt. A primitív közösségek a természetből kiemelkedő, de annak még igen sokoldalúan alávetett ember létformái: keretei a természettel való viaskodásnak. A természetnek való nagyfokú és közvetlen alávetettség volt e közösségek viszonylagosságának egyik — döntő jelentőségű — forrása.

Mert a primitív közösségek valójában a természethez való viszony megszervezési formái voltak. Mint ilyenek valósították meg a természettől való függés tagadását, vagyis szolgálták a természet elleni harcot. De jelentették ilyenként egyben a természettől való függés megszervezését is. A munkatevékenység egyszerre volt természetadta és társadalomadta: vagyis volt függés formája és harc a függés ellen. A közösségek az ember — vagyis konkrétan minden egyén — természettől való függését oly formában realizálták, amely által a függés terhére a közösség vette (viszonylag) magára. A közösség — a természettel való szembenállás által — mint társadalom az ember létformája volt, és mint a (természettel szembeforduló) ember létformája volt egységében társadalom. Így lehetett a közösség az emberi mivolt, a társadalmi jelleg kifejeződése. De nemcsak ez, hanem egyben az egyén emberi és társadalmi voltának konkrét alapja. A közösségen kívül nem volt mód fennmaradásra, lehetőség életre. Függés volt ez, mely azonban nem vált egyoldalú alárendeltséggé — vagyis nem szüntette meg a közösséget, hanem azt csak viszonylagossá tette. Mert nem érintette azt a tényt, hogy a közösségen belüli viszonyok (még) az önkéntes tevékenységmegosztás alapján léteztek.

Ilyen tevékenységmegosztás ezekben a közösségekben éppen azért volt lehetséges, mert primitívek voltak. Az emberi munka és általában az emberi tevékenység formái *még nem* differenciálódtak. A munka annyira primitív volt még, hogy *minden* formáját *bárki* elvégezhetette — szakjellegű tevékenység még nem létezett. És valóban végzett mindenki mindenféle tevékenységet: ezért lehetett minden munkamegosztás önkéntes és vállalt. Nyugodtan lehet mondani, hogy a közösség reális létét éppen a primitívség biztosította.

Ezekben a közösségekben érthető módon valóságos volt az azonosság, és az azonosulásnak is megvolt így a maga „szerkezeti” alapja. Az azonosság és azonosulás közvetlen lehetősége abban volt, hogy az ember, az egyén maga is primitív volt. A munka és a tevékenységformák differenciálatlan volta miatt az emberi egyéniség, az egyén maga sem volt még valóban sokoldalú. Nem léteztek még változatos képességek, hanem csak (a primitívség miatti) „felcserélhetőség” létezett. Sőt még az emberi egyéniség sem létezett igazából, vagyis az még nem tételeződött mint olyan. Az öntudat még nem lépett ki a differenciálatlan, diffúz „mi-tudat” sajátos formájából. Az azonosulás ezért a még-nem kivált, a még-külön-nem vált egyéniség helyzetére épült, ennek jellegét tükrözte.

A primitív közösségek viszonylagos voltának létezett még egy másik tényezője is — az etnográfiai irodalom sok adata utal erre. Ez a társadalmi viszonyokban volt jelen. E primitív társadalmaknál a közösség ugyanis nem foglalt magába minden egyedet. Pontosabban: csak az egyedek fele tartozott a közösséghez, a nők és a gyermekek ki voltak belőle zárva: a közösséget csak a felavatott férfiak alkották. Vagyis ezek valójában csak „fél” közösségek voltak. Hogy pedig éppen ez volt az első társadalmi munkamegosztás, azt már nem

is kell külön indokolni. És ez a munkamegosztás kényszerű volt. Jellemző különben, hogy a nők éppen azokat a munkákat végezték, amelyeket a közösség tagjai nem vállaltak. Alantas jellegűeknek tekintették: férfi csak mint fogoly vagy rabszolga végezte ezeket. Alárendelt munkák voltak, s így a munkamegosztás e formája egyben alárendeltséget valósított meg. A közösség ennek megfelelően nemcsak saját belső viszonyait szabályozta, hanem ezt a kényszerű munkamegosztást is, amennyiben a társadalom adott és megosztott jellegű egészét szervezte meg. Így a közösséget egyaránt jellemezte mind a belső egyenlőség, mind a „külső” egyenlőtlenség. A társadalom ilyen felépítettsége aztán nemcsak „kiterjedésben” korlátozta a közösséget, hanem azt szükségképpen viszonylagossá is tette: belső okokból is.

Részben ez a jelleg és struktúra lett annak a későbbi fejlődésnek a kiindulópontja, mely nyomán már nem az összesség, a társadalom volt a közösségnek, hanem a közösség volt egy nem-közösségi összességnek, társadalomnak alárendelve. Ahhoz azonban, hogy ez bekövetkezzék, szükség volt a munkamegosztás további formáinak kialakulására, a tevékenységek differenciálódására — mégpedig magán a közösségen belül. És mindez a társadalmi osztályok megjelenésével ér fordulóponthoz: akkor, amikor a közösségen belüli differenciálódás és a társadalom egészén belüli (nyílttá váló) érdekkonfliktus már társadalmi rétegződéshez kapcsolódott, illetve vezetett.

A fejlődés későbbi fázisaiban ennek nyomán közvetítő ékelődik a közösség és a természet közé: a nem-közösségi felépítésű társadalom mint összesség. Ezzel a viszonylagosságnak már két, egymásra épülő, tényezője létezik. A függőségi struktúrák ezáltal nemcsak bonyolultabbá, hanem erőteljesebbekké váltak. Bonyolultabbá: a közösségek a társadalom konfliktusos viszonyokban álló együtteseinek és egységeinek keretei között létezvén, sokoldalú függőségi és ellentmondásossági viszonyok részei lesznek. Erőteljesebbé: a társadalmon belüli függés és determináltság — mindenekelőtt az osztályharc által való meghatározottság — teljesen átfogja őket.

Az emberi és a társadalmi differenciálódás nemcsak ebben az értelemben befolyásolta közvetlenül a közösségi formák alakulását. Hanem azáltal is, hogy az az emberi egyéniség kialakulásához, az emberi egyén sokoldalú lehetőségeinek létrejöttéhez is vezetett. A differenciálódás a képességeket, a lehetőségeket tette többoldalúvá, ami aztán az individuum „önállósuló” létéhez vezetett. Fokozatosan kialakította a megfelelő tudatot, az egyéniség tudatosulását, végül pedig öntudatos tételeződését. Az egyéniség kifermálódása éppen a közösséggel szemben való tételeződés, az abból való kiválás útján következett be. S ez nem is lehetett másként, minthogy a primitív közösségbeli azonosság éppen a differenciálatlanságra épült. A differenciálódásnak ezért meg kellett törnie ezt az azonosságot. A „sajátosuló” egyénnek a (differenciálatlan) közösséget béklyónak kellett tekintenie, illetve kifermálódása már önmagában is a közösségi kötelekek végleges meglazulását jelentette. Ugyanakkor az egyén — a differenciálódás mértéke szerint — függő helyzetbe került a közösséghez viszonyítva: az azonosságot alárendeltségi viszonyok váltották fel. Ennek felelt meg tudati formaként a közösségnek való tudatos alávetettség. Sebből született a megfelelő morális követelmény is. Az azonosulás ekkor már alárendelődés vállalását jelenti, s ez válik maga is részleges közösségalkotó tényezővé. A fejlődés során ugyanakkor mind világosabbá válik a közösség „adott” jellege is: a tevékenység, amely egységgé teszi a közösséget, nem választott, nem „tetszőleges”, hanem eleve adott, az egyedek nem akaratauk szerint lesznek tagjai a

közösségnek, hanem részességük adott — mind számukra, mind a közösség számára. Hogy önkéntesség nincs sem a cselekvések kialakításában, sem a „csatlakozásban”, az most mind láthatóbb lesz, s az is, hogy önkéntesség csak ezeken a kereteken belül van vagy lehet. Ám ezek a keretek nem természet-szerűen adóttak már, vagyis nem jelentenek egyetlen lehetőséget: a differenciáltság mértékében több lehetőség között léteznek, mégpedig mint „adott” lehetőség. A függés, a kényszerű elem már nyilvánvaló.

Megfigyelhető az is, hogy a fejlődés során mind jobban csökken a *globális közösségek* szerepe és száma — azoké tehát, amelyek a hozzájuk tartozó egyedek minden tevékenységét „felölelik”. Ehelyett olyan közösségek jelennek meg (és válnak fokozatosan általánossá), amelyek csak *egy* tevékenységcsoportot fognak össze. Ezek egyedeiket csak részben „fogják át”: *részleges közösségek*. Az egyedek, akik részleges közösséghez tartoznak, egyszerre *több* részleges közösség „tagjai” lehetnek: más és más tevékenység alapján. Ennek következtében átformálódnak a különböző közösségek közötti viszonyokat meghatározó tényezők: részben új elemekkel gazdagodva, részben megváltoztatva jellegüket. Minthogy a közösség önmagát más közösségekhez viszonyítva határozza meg, ezért e változások a közösségek jellegét is érintik. A részleges közösségeket a társadalomban elfoglalt hely mellett közvetlenül meghatározzák azok a viszonyok is, amelyek az őket összefűző tevékenységek között (a társadalomban és az egyén tevékenység-hierarchiájában) léteznek. Értékrendi — és ehhez kapcsolódva — sajátos funkcionális viszonyok alakulnak ki e közösségek között, sőt sajátos funkciójú közösségek jönnek létre.

A közösségek részlegessé válása különben az egyéniség alakulásának, kibontakozásának igen fontos feltétele. Amikor növekedik a viszonylagosság és ennek nyomán az egyedeknek a közösségtől való függése, akkor a differenciálódó egyéniség éppen a különböző közösségekhez való tartozással teremt magának létezési teret. A függőségek megtörését, illetve gyengítését csak az teszi lehetővé, hogy az egyén más függőségekre támaszkodva teremt egyensúlyt. Így nyílik mozgástér az individualitás számára. Ily módon jönnek létre olyan másod- vagy sokadrangú tevékenységekre épülő közösségek, amelyek a tevékenységek „felülértékelése” által kompenzativ szerephez jutnak. Kompenzációt képeznek részben más közösségektől való függési viszonyokkal, részben az „atomizálódással” együttjáró egyéni, izolált függési viszonyokkal szemben. A közösségi létformák bomlása „végén” pedig megjelennek olyan közösségek is, amelyek funkciója valójában semmi más, mint a közösséghez tartozás tételezése (az izoláltsággal szemben). Ezeknek a közösségek hiányát kell pótolniuk, ezt a megfosztottságot kompenzálják. Minthogy ezek a közösségek létükkel, a kereteik között végzett tevékenységgel valójában csupán önmaguk létre iránynak, ezért ezek csak álközösségeknek mondhatók.

A valóságos közösségek felbomlási folyamata a tőkés társadalom alatt tetőződik, és ugyanakkor következik be az individuum, az individualitás széles kibontakozása, és ennek mind öntudatosabb formájú tételeződése. És ez éppen az „atomizáció” körülményei között valósul meg. Tehát akkor, amikor az egyén mind izoláltabbá válik és mind izoláltabb módon kerül kapcsolatba az egyre átfogóbb és egyre hatalmasabb termelési gépezettel. El termelési gépezet tulajdonképpen a közösségek romjain jön létre és hozzájárul teljes felbomlásukhoz. De van egy másik oldal is: ez a termelési gépezet teremti meg a lehetőséget, hogy az emberi társadalom megtörje a természettől való függést, hogy az ember váljék úrrá a természet fölött. Tehát megszűnjék a közösségek viszonylagosságá-

gát okozó végső, legalapvetőbb tényező. Csak ez akkorra következik be, amikor a közösségek is megszűntek létezni.

*

A közösség jellegének, helyzetének történeti alakulását akkor tudjuk helyesen megérteni, ha az említett tényezők mellett és velük összefüggésben figyelembe vesszük a konkrét tevékenységstruktúrák alakulását. Értékelnünk kell tehát, hogy a két alapvető emberi totalitás (a társadalom és az egyén) létét megalapozó, fenntartó és kitöltő tevékenységformák milyen jellegűek, milyen arányban és viszonyban vannak egymással.

Amíg „terjedelmileg”, súlyban és funkcióban a *munka* a leglényegesebb emberi tevékenység, addig természetesen éppen ennek történeti jellege, alakulása határozza meg elsődlegesen a közösségek döntő formáit, valamint a különböző formák egymáshoz való viszonyát. Ez már elvileg is szembeötlő, ha arra gondolunk, hogy minden közösséget — mint már említettük — az emberi tevékenység megszervezési módja határozza meg. És gyakorlatilag is igazolja ezt a történelmi fejlődés áttekintése. Ez ugyanis azt mutatja, hogy a munka szerepének, jellegének, körülményeinek alakulása döntő szerepet játszott a közösség történelmi felbomlásfolyamatában. A gazdasági tevékenység megszervezési módja kerül tehát előtérbe. Ezen keresztül pedig egyúttal konkretizálni is tudjuk a történeti elemzéseket, illetve az áttekintő vizsgálatot. Különösképpen nyilvánvaló lesz a tőkés termelési rendszer bomlasztó szerepe. A munkát, a gazdasági tevékenységet kulcskérdésnek kell tehát tekintenünk, és ezt nemcsak a valóság megértése érdekében, hanem ahhoz is, hogy a mindenkori lehetőségeket fel tudjuk mérni. Ez persze nemcsak konkrét formákra vonatkozik, hanem még inkább a társadalom egészének jellegére, vagyis arra, hogy ebben milyen szerepet játszanak a közösségek, illetve ezek hiánya, hogy milyen lehetőségek léteznek osztársadalmi szinten is. A termelőtevékenység alapjellegéből ez világosan következik.

Hiba lenne azonban, ha csak a közvetlen hatásokra gondolnánk. Azt is számításba kell vennünk, hogy amilyen mértékben lehetetlenné válik a közösségi forma a termelőtevékenységben, olyan mértékben nő a más tevékenységi formákhoz kapcsolódó közösségek súlya, értéke. A kompenzatív jellegek különben éppen ebből alakulnak ki.

És továbbmenve, amilyen mértékben e másodlagos területeken is bekövetkezik a bomlás és ezáltal eltűnnek a reális alapok, olyan mértékben csúszik át a közösség *képzeletbeli* alapokra. Ennek felel meg például az is, hogy amilyen mértékben a pénz lesz — ahogy Marx mondotta — Gemeinwesen (vagyis közügy, közlényeg), olyan mértékben kényszerül az ember arra, hogy saját társadalmi voltát — ezzel az elidegenedett társadalmisággal szemben, ezt tagadva — képzeletbeli alapokra épülő közösségek tételezése által állítsa.

*

A vázolt történelmi fejlődés azt mutatja, hogy a közösségi formák bomlása — a viszonylagosságot fokozó és mind közvetlenebbé tevő, továbbá mind közvetlenebbül ható tényezők miatt — a függési viszonyok és rendszerek belsőségessé válása által teljessé válik. Olyan helyzet jön létre, amelyben a közösség és az egyén közötti viszony is mind nyíltabban konfliktusossá válik. Ami éppen lényegüktől és funkciójuktól fosztja meg a közösséget. Hiszen a közösség mindig is olyan sajátos keret volt, amelyben az ember a kényszerű-

ségek szorításán belül próbálta létét — és e kényszerűségekkel való szembe-
szegülését — megszervezni. A közösség tulajdonképpen *válasz* egy kényszerű
helyzetre, egy kényszerűsége: mindig azokat a szembeszegülési lehetőségeket
szervezte meg, amelyek ezen a helyzeten *belül* léteztek. Éppen ezért jelentett
a közösség közvetítést, volt a közösség mindig közvetítő. Mint összesség
közbeékelődik az egyén és azon tényezők közé, amelyektől ez az egyén függ.
Ezáltal válhat a közösség a kényszerűséggel való szembefordulás keretévé és
eszközüvé, tehát éppen annak tagadásává, amit sajátos módon közvetít. (Ez
a sajátos volt részben éppen a tagadás kifejeződési módja is.) Említettük azt is,
hogy a közösség az ember társadalmi voltának (és végső fokon ember-voltá-
nak) kifejeződési, tételeződési és konkretizálódási formája is. Ez a tény, vala-
mint az előbb említett közvetítésbeli tagadáselem összefüggésben vannak
egymással és ezek együtt a közösségi formák fejlődésének egy további sajátos-
ságát tették lehetővé.

Amikor ugyanis a történelmi fejlődés során a közösségi forma felbomlott,
akkor azok a társadalmi egységek és együttesek, amelyek a kényszerűség és a
függőség elleni küzdelem formái voltak — amennyiben a tagadás további fenn-
tartói maradtak —, a közösség bizonyos funkcióit továbbra is megvalósították.
Ezek belső felépítettségük jellege miatt (már) nem voltak közösségek, de az
említett funkciók miatt — és mert ezáltal egyben az emberi mivolt tételeződési
formái is lehettek — megtartották vagy magukra öltötték a közösség látszatát.
Tették ezt elsősorban az alájuk rendelő egyének számára. Megfigyelhető ez a
jelenség az osztálytársadalommal kapcsolatban annyiban, amennyiben az a ter-
mészetnek való alárendelődés tagadása és amennyiben e függőség megszünte-
tésén munkálkodott (a szükséges eszközök, a megfelelő termelő gépezet létre-
hozása által). Ez az osztálytársadalmi egység — éppen mert összesség volt —
egyben képes volt arra is, hogy az egyén társadalmi jellegét és ember-voltát a
maga módján tételezze. Így az emberi összesség akkor is megtartotta a közös-
ség látszatát, amikor az már antagonistikus osztályokra bomlott. E látszat
tételeződése figyelhető meg például a vallásnál. De nem ez az egyetlen forma.
Hasonlók léteztek a fejlődés későbbi fázisaiban, csak ez esetben nem össz-
emberi igényű formában, hanem részleges kiterjedésű egységeknél. Elsősorban
olyanoknál, amelyek a társadalmi küzdelemben elfoglalt helyük következté-
ben valamilyen módon szembefordultak az osztálytársadalom adott struktúrájá-
val és ezáltal az osztálytársadalomnak való adott jellegű alárendelődéssel. Tulaj-
donképpen azok az „egységek” jönnek számításba, amelyek bizonyos értele-
mben e harcok „szerveződési szintjei” voltak. Ezek az egységek és együttesek
az ember-voltot és társadalmi jellegét is tételezték, igaz éppen részlegességük
kiterjesztése által. Ilyen jelleggel fogalmazódott meg a polgári forradalom
idején a nemzet is.

Mindkét esetben azonban különösen fontos, hogy ezek a látszólagosan közös-
séget tételező egységek és együttesek arculata éppen akkor teljesedett ki,
amikor már a társadalmi struktúrák „birtokon belüli” jelleggel bíró részévé
váltak.

A közösségeknek ezt a sajátos formáját nevezzük — Marx terminusát
használva — illuzórikus közösségnek.